

Кравчук О. М. Військово-політична діяльність Павла Скоропадського у Меджибожі (липень – листопад 1917 р.) // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». Меджибіж-Хмельницький, 2009. Частина 1. С. 324-333.

О. М. Кравчук

Військово-політична діяльність Павла Скоропадського у Меджибожі (липень-листопад 1917 р.)

Особливістю українських визвольних змагань 1917-1920 рр. був їх одночасний перебіг з іншими суспільно-політичними процесами. Власне, на український національний рух накладалися соціально-економічна, партійна боротьба, громадянські конфлікти, бойові дії Першої світової війни. У цьому аспекті, важливою сторінкою військово-політичної історії України стала діяльність Павла Петровича Скоропадського у Меджибожі в 1917 р., де відбувалася українізація 34-го корпусу російської армії. Власне, за словами майбутнього гетьмана, саме в Меджибожі почалася його «чисто українська робота», яка довела його до гетьманства [11, с. 70].

Не вдаючись до загальновідомих подробиць біографії П. Скоропадського (1873-1945 рр.), відзначимо, що він очолив 34-й армійський корпус Південно-Західного фронту у званні генерал-лейтенанта 27 січня 1917 р. за розпорядженням імператора Миколи II [9, с. 34]. У квітні 1917 р. 34-й корпус дислокувався на Волині, а потім перейшов до складу 7-ої армії генерала В. Селівачева, яка розташовувалася в Галичині. Корпус брав участь у невдалому наступі російської армії 18-27 червня 1917 р. [8, с. 36]. У ході боїв очевидною стала руйнація російської армії, що проявилася у порушенні дисципліни, дезертирстві. У такій ситуації, частина вищого командування в пошуках засобу консолідації військових частин погодилась з планами Центральної Ради щодо українізації окремих частин російської армії. 29 червня 1917 р. П. Скоропадському було запропоновано, зі згоди головнокомандувача Південно-Західного фронту О. Гутора, українізувати 34-й корпус з метою поліпшення бойового духу вояків. П. Скоропадський погоджувався українізувати корпус тільки за наказом вищого командування. Питання українізації він обговорював у липні 1917 р. з О. Гутором і С. Петлюрою – генеральним секретарем з військових справ Центральної Ради. Остаточо П. Скоропадського в необхідності українізації «переконав» новий головнокомандуючий Південно-Західним фронтом Л. Г. Корнілов 7 липня 1917 р. у Кам'янці – Подільському: «Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу. Я бачив Вашу 56-ту дивізію, яку в 8-й армії частково українізували, вона прекрасно билася в останньому наступі. Ви українізуєте Ваші інші дивізії, я Вам поверну 56-ту, і у Вас буде прекрасний корпус» [11, с. 64].

Л. Г. Корнілов вважав українізацію важливим засобом порятунку армії від повного розвалу. 18 липня 1917 р. він видав наказ про українізацію 34-го корпусу, який в той час брав участь в оборонних боях на р. Збруч. 23 липня

1917 р. П. Скоропадський отримав наказ про вивід із 153-ої та 104-ої дивізій усіх росіян (офіцерів і солдатів) та переведення їх у 41-й корпус. Командир 34-го корпусу почав з того, що насамперед перевів усіх членів комітетів, до яких входили революційно налаштовані євреї та росіяни. Офіцерів – не українців – він залишив у себе в корпусі доти, поки не знайдеться для них нового призначення [8, с. 37].

24 липня 1917 р. передавши свою ділянку фронту 41-му корпусу, П. Скоропадський виїхав в Меджибіж. Пізніше він згадував: «Для мене перехід з Іванковиць в Меджибіж, здається, 150 верст, одне з самих приємних спогадів 1917 року. Ми рушили верхом...». П. Скоропадського супроводжували його ад'ютант П. Скоропадського Черницький, інспектор артилерії 34-го корпусу генерал-майор П. Аккерман, прапорщик 34-го корпусу Г. Зеленецький, невелика охорона.

25 липня 1917 р. П. Скоропадський прибув до Меджибожа, незабаром приїхали і офіцери з його штабу. П. Скоропадський з офіцерами розташувався в замку, військові підрозділи - в самому Меджибожі і в таборі 12-го корпусу.

Завдання реорганізації і українізації корпусу було нелегким, але перші дні праці в Меджибожі вселили впевненість в успіху. П. Скоропадський згадував: «Українських поповнень майже не було, але ті, які були, представляли з себе дуже добрий елемент. В мене була надія, судячи по цим людям, що українізація дасть дійсно гарний бойовий контингент. Було особливо приємно, що серед цих українців не було озлоблених, незадоволених, розпропагованих осіб, всі виглядали весело і бажали працювати. Затяті націоналісти, але й тільки: якщо начальство українське і український корпус – все добре» [11, с. 71].

Наступні поповнення виявили нестачу українських офіцерів. Прапорщики-новобранці були «все більше політикани на соціалістичні підкладці», «дуже гостро національно» налаштовані, «але які не мали жодного поняття про військові справи. У частинах відразу пішли суперечки між новими українськими офіцерами і старими, переважно великоруським елементом» [11, с. 71]. Іншою проблемою стала відсутність надходження постачання.

Оскільки на українізацію було відведено один місяць, 15-го серпня 1917 р. П. Скоропадський отримав наказ перемістити корпус в район Ларгу-Ліпкани (на межі Поділля і Молдавії). Цей наказ П. Скоропадський не вважав можливим виконати через незавершеність процесу реорганізації корпусу. З метою вирішення цієї проблеми він вирушив у Бердичів, де 17 серпня 1917 р. зустрівся з генералом А. Денікіним – головнокомандуючим Південно-Західним фронтом – і з генералом С. Марковим – виконуючим обов'язки начальника штабу фронту. Під час розмови П. Скоропадський відмітив надзвичайно недобррозичливе ставлення до себе і повну недовіру до його оцінок стану корпусу. Це було викликано тим, що зазначені генерали вважали П. Скоропадського ініціатором українізації корпусу. Ставлення відразу змінилося, коли П. Скоропадський показав їм «докладну справу про

українізацію корпусу», де були розпорядження Л. Корнілова щодо цього [11, с. 72].

У підсумку було вирішено, що українізацію потрібно здійснювати тільки в тих частинах, де вона вже розпочалася, «що ж стосується артилерії та допоміжних частин, то залишити все як було. Це йшло врозріз з наполегливою вимогою колишнього головнокомандуючого Корнілова, тепер вже верховнокомандуючого, який, навпаки, вимагав повної українізації аж до лазаретних команд». На зустрічі П. Скоропадського не вирішив «самого важливого» питання про офіцерів-росіян, які мали бути переведені і де замість них отримати досвідчених українських офіцерів [11, с. 72].

Повернувшись в Меджибіж, П. Скоропадський побачив, що відносини між офіцерами росіянами і українцями ще більше загострилися: «Прапорщики почали висловлювати своє політичне кредо, багато з них виявились противниками війни, на засіданнях комітетів, куди чимало з цих крикунів потрапила, піднімалася звичайна тема про корпус, який повинен захищати лише Україну, центром якої є Київ, що якщо тепер корпус не буде відведено до Києва, його займуть російські війська, що повертаються з фронту, і тоді – кінець Україні» [11, с. 72].

Важливу роль в роботі з кадрами корпусу відіграв сам майбутній голова Української держави. «Треба сказати правду – пише один з полкових командирів 34-го корпусу Г. Порохівський – що в тому становищі, яке тоді було, відношення генерала Скоропадського до старшин і козаків було гідне наслідування. Для всіх він знаходив і потрібне слово, і відповідне поступовання. Його мила від природи вдача була доброю для нього зброєю, що помагала йому виходити щасливо із тяжких у ті часи ситуацій» [2, с. 47].

З метою компенсації нестачі командного складу у Меджибожі була організована півторамісячна офіцерська школа, де прапорщики могли отримати потрібні знання. П. Скоропадський високо оцінював діяльність школи: «Ці офіцери вийшли з школи перероджені, з гарячим бажанням працювати для відновлення порядку. Вони були у всіх частинах самим надійним елементом, залишаючись разом з тим українцями, але без тієї вузькості і нетерплячості, якою вони були наповнені раніше, і тієї ненависті до всього російського, яка пропагувалася протягом всієї революції їхніми вождями...» [11, с. 74].

Слухачів офіцерської школи П. Скоропадський направляв на «стажування» до Проскурова. Там розташовувалися ангари французьких авіаторів. Порядок, який був там, позитивно, впливав на молодих офіцерів [11, с. 102].

Роботу офіцерської школи позитивно оцінив і генерал С. Шейдеман, що інспектував 34-й і 6-й українські корпуси. Тим не менше, він визнав неготовність корпусу до відправки на фронт.

Крім офіцерської школи, в Меджибожі П. Скоропадський налагодив допоміжні унтер-офіцерську, бомбометальну, мінометну і гарматну школи, які теж готували військові кадри [8, с. 38].

У цей час ситуація в тилу ще більше ускладнилася. Особливо деструктивну роль в руйнації армії відіграла пробільшовицька агітація австрійських шпигунів. Використавши гасло укладення миру, вони агітували солдат залишати бойові позиції і повертатися додому.

З метою прискорення вирішення різних проблем реорганізації корпусу, зокрема питання заміни російського командного складу на український, П. Скоропадський 26 серпня 1917 р. виїхав до Ставки Верховного головнокомандувача Л. Корнілова. Поїздка зівпала з початком так званого виступу генерала Корнілова з метою повалення Тимчасового уряду. В цих умовах 28 серпня 1917 р. у Ставці в Могильові (Білорусія) П. Скоропадський зустрівся не з Л. Корніловим, а з його заступниками, які обіцяли підтримку у вирішенні в питання офіцерів і поставок обмундирування. Однак, спроба правих сил встановити військову диктатуру 30 серпня 1917 р. була придушена. За підозрою в причетності до заколоту генерала Корнілова, П. Скоропадський був заарештований в Гомелі, звідки його відправили до Києва, де він був звільнений [11, с. 74, 78].

2 вересня 1917 р. П. Скоропадський прибув у Меджибіж, «очікуючи, що там вся епопея корнілівська сильно всіх схвилювала». Як він згадував, «там за моєї відсутності всі комітети були в повному бродінні в зв'язку з подіями в Ставці. Чомусь вони вирішили, що тепер Український корпус буде розігнаний, і вони постановили проти цього діяти». За дорученням нового головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-лейтенанта М. Володченка, у вересні 1917 р. з інспекцією в 34-й корпус знову приїхав генерал С. Шейдеман. Він був присутнім на навчаннях в деяких полках, розмовляв з солдатами. «Я йому показав, в які лахміття були одягнуті наші частини. Він виніс добре враження в сенсі підготовки і духу в корпусі, але визнав, що до отримання постачання корпус на позицію виступити не може» [11, с. 79].

Наприкінці вересня 1917 р. корпус був уже українізований. Він отримав назву «І-й Український корпус». Начальником штабу корпусу було призначено генерала Я. Сафонова, командиром I-ої дивізії був генерал Я. Гандзюк, а II-ою дивізією командував генерал В. Клименко [11, с. 336].

Корпус комплектувався з добровольців, воїнів, офіцерів запасу. Це було перше і найбільш дисципліноване українське військове формування центральноукраїнських земель, яке нараховувало бл. 30 тис. офіцерів і вояків [7, с. 31]. Інші історики писали, що чисельність корпусу становила 40-60 тисяч осіб [8, с. 38]. Корпус одержав українські відзнаки – стрічки з жовтими смугами на блакитному полі. Він мав 8-ім піших полків у двох дивізіях та по одному легко-гарматному полкові на дивізію. Зокрема, полки I-ої дивіізії мали спеціальні назви: 1 київський ім. Б. Хмельницького піхотний полк, 2 стародубський ім. гетьмана І. Скоропадського, 3 полтавський ім. гетьмана П. Сагайдачного, 4 чернігівський ім. гетьмана П. Полуботка. Їх командирами були полковники Маєвський, Масалитинів, Никонов, Порохівський [4, с. 371].

Одним з світлих моментів меджибізького періоду діяльності П. Скоропадського був приїзд до нього на початку жовтня 1917 р. на декілька днів з Орла дружини і дочки [11, с. 81].

Оскільки після заколоту Л. Корнілова Ставка не надала обіцяної допомоги у вирішенні офіцерського питання і проблеми постачання, командир 34-го корпусу здійснив візит до командуючого армії генерала Я. Ціховича, а 5 жовтня 1917 р. – до М. Володченка у Бердичів. М. Володченко дозволив П. Скоропадському особисто поїхати до Києва і з'ясувати у Генеральному секретаріаті офіцерське питання. Крім того, М. Володченко обіцяв владнати питання забезпечення та налагодити нормальне постачання. У Генеральному секретаріаті Скоропадський набрав потрібну кількість українських офіцерів [11, с. 80].

Сам Скоропадський відзначив, що «серед українських кіл праця моя над створенням великої української частини мала велике значення в сенсі популяризації мого імені». Внаслідок цього, «заочно», 6 жовтня 1917 р. в Чигирині на Всеукраїнському з'їзді Павло Скоропадський був обраний отаманом всіх «Вільних козаків» [11, с. 81, 83]. Чисельність «вільного козацтва» становила біля 60 тис. осіб [5, с. 1068]. На з'їзді представник Генерального Секретаріату І. Полтавець-Остряниця став негласним представником П. Скоропадського. Вже на з'їзді він пропонував делегатам обрати гетьмана України, звісно, маючи на увазі кандидатуру Скоропадського. Тоді цей замах на всеукраїнську владу було відкинуто «вільними козаками» [10, с. 71].

Дослідник В. Савченко вважає, що саме у жовтні 1917 р. П. Скоропадський остаточно зробив свій головний вибір: вирішив стати не просто «українцем», а лідером українського несоціалістичного табору, він збирався не тільки робити військову кар'єру, а й реалізувати себе в політиці. Скоропадський згадував: «Біля мене були розмови ще у І-му корпусі між старшинством, що треба відновити гетьманство та що я мав би бути гетьманом, але серйозно над цим я тоді не думав». В. Савченко вважає, що Скоропадський свідомо вводив читачів «Споминів» в оману, оскільки мріяв про гетьманство [10, с. 64-65].

У Меджибіж П. Скоропадський повернувся 11 жовтня 1917 р. Дещо покращилося постачання: «Володченко дотримав свого слова: постачання, завдячуючи його тиску на інтендантів, почало з'являтися». Але, водночас, Павло Петрович постав перед ще більш жахливою проблемою дезорганізації армії та погромів.

У жовтні 1917 р. генерал П. Скоропадський надав на прохання Проскурівського повітового комісара С. Кисельова одну з найдисциплінованіших частин І-го Українського корпусу, що дало можливість запобігти єврейському погрому в Проскурові. Під час гетьманату 1918 р. С. Кисельов став губернським старостою Поділля [3, с. 365-368].

Погроми П. Скоропадський згадував так: «2-й Гвардійський корпус з страшними грабунками, віддавши всі поміщицькі маєтки вогню і мечу, пройшов з фронту через всю Подільську губернію. Повідомлення про масові

безлади, які здійснювали частини цього корпусу, невідомим для мене чином, ставали відомими моїм полкам, і головне, що їх захоплювало в цих повідомленнях, це грабунки винокурних заводів. На моє нещастя, корпус займав район, де заводське виробництво спирту процвітало. Коли командири частин доповіли мені, що в деяких частинах є бродіння на ґрунті прагнення розгромити такий завод, я, бажаючи попередити безлади, наказав злити спирт. Робилося це з відома командуючого армією. Але тут-то і почалися безлади: коли спирт виливався, без різниці куди, чи в річку, чи в купу гною, все місцеве населення кидалося з відрами і примудрялося діставати спирт, але в якому вигляді! Втім, для них це було байдуже. Ставилися караули, але мало хто з них залишався на рівні вимог. Пам'ятаю, одного разу, коли мені довелося самому спостерігати за злиттям 50 000 відер спирту, я побачив таку картину: від заводу була прорита канава в річку. Бажаючи вилити спирт вночі, щоб цього не помітили селяни, команда інженерного полку почала робити отвори в чанах. Вздовж канави були поставлені вартові, почався спуск спирту. Я спостерігав за вартовими. Стоять струнко, жоден не рухається. Думаю, добре. Висловив їм подяку. Через деякий час приходжу, стоять, але якось дико спрямували очі в бік спирту, що протікав. Нічого думаю, стоять – дисципліна є. Через деякий час приходжу і бачу: один з вартових стоїть як загіпнотизований, дивлячись на спирт, аж ось. Не більше як за кроків 10 від мене, з криком «була-не була» підбігає до канави і прямо так і кидається на неї, починаючи жадібно пити. Це був сигнал. Вся варта наслідувала його приклад. Їх відтягли і віддали до суду. При цьому я переконаний в тому, що це були гарні люди, один з них згодом мені говорив: «Сам знаю, що недобре, але сил немає, дивлячись як пропадає таке золото!». Потім вже я відмовився від виливання спирту, а охороняв його, але нічого не допомагало. Все населення і частини були в достатку забезпечені спиртом, результатом чого стали грабунки і спалення поміщицьких маєтків. Як правило баби направляли на маєток солдатів, які починали, а згодом вже все село грабувало. Де-не-де частини не піддавалися спокусі, але загалом маєтків 15 було розгромлено. На щастя не було вбивств» [11, с. 85-86].

П. Скоропадський вважав, що єдиним засобом для врятування корпусу залишається його якнайскоріший відхід на фронт. 5-го листопада 1917 р. І-ий Український корпус мав виступити на фронт, але в той час у Петрограді відбувся більшовицький переворот [11, с. 85-86].

Центральна Рада потребувала реальної військової сили з метою зміцнення своїх в Києві. В таких умовах С. Петлюра зробив спробу перекинути І-й Український корпус до Києва. До П. Скоропадського прибули представники С. Петлюри прапорщик Й. Біденко і А. Макаренко – майбутній член Директорії УНР. Від імені Крайового революційного комітету для охорони революції на Україні (створений Центральною Радою) запропонували йому прийняти вище командування над всіма українськими збройними одиницями, що формувалися на фронті і «йти з цими частинами відстоювати Київ». До речі, пропозиції йти в Київ робила П. Скоропадському і депутація від Богданівського українізованого полку (В. Павелко, Г. Лук'янов). П.

Скоропадський згадував: «я навідріз відмовився і поїхав до головнокомандуючого просити його прийняти міри до того, щоб припинити цю вакханалію, яка відбувалася у мене в корпусі через присилку до мене Петлюрою всіляких агітаторів, що переконували йти в Київ, а не на фронт» [11, с. 87].

2 листопада 1917 р. П. Скоропадський здійснив візит до С. Петлюри. Останній заявив про свою непричетність до агітації та підтримав наказ про відправлення I-го Українського корпусу на фронт. 3 листопада 1917 р. у Бердичів прибув С. Петлюра і «після великого торгу», не дивлячись на протести П. Скоропадського, було вирішено 153-ю дивізію відправити в околиці Києва, а 104-у – на фронт, а П. Скоропадському – їхати зі штабом на фронт. Командир корпусу вважав, що роз'єднання військових частин сприятиме руйнації корпусу. Дійсно, у частинах почалася дезорганізація, комітети наполягали на скасуванні наказу йти на фронт. Павло Петрович подав у відставку, але командуючий Південно-Західного фронту її відхилив.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила III-ім Універсалом УНР. Суспільно-політична ситуація в Україні у той час ще більше загострилася. Солдати продовжували виступати проти їх відправки на фронт. Командир I Українському корпусу згадував: «В полках почалися мітинги, але на вантаження пішли. Спочатку стали вантажитися частини 104-ї дивізії. Але тут сталося наступне: деякі ешелони уклали угоду з українськими залізничними комісарами і направлялися не в бік фронту, а в Київ. Таким чином були направлені два полки, причому, хто давав розпорядження по шляхам про пропуск цих ешелонів, не дивлячись на розслідування. Здійснене штабом фронту, не вияснилося» [11, с. 88, 90],

Подільський губернський комісар Г. Степура повідомив П. Скоропадському 7 листопада 1917 р.: «За донесенням начальника прокурівської міліції погроми в повіті тривають. Розгромлено 24 економії, допомоги жодної немає. Місцеві військові частини відмовляють в допомозі... Вважаючи неможливим подальше залишення повіту без охорони прошу розпорядження про виділення в найкоротший термін для Проскурівського повіту в порядку телеграми командуючого 7-ої армії від 28 жовтня 1011-го змішаного загону для припинення погромів в повіті і охорони цукрових заводів з їх плантаціями винних складів, маєтків, лісних угідь» [1, арк. 9]. 11 листопада 1917 р. П. Скоропадський відповів: «виділити хоча б маленьку військову [частину] 34-го армійського корпусу для припинення погромів в Проскурівському повіті не уявляється в цей час можливим через початок пересування корпусу на нове місце» [1, арк. 13].

П. Скоропадський згадував про погіршення ситуації в Меджибіжі: «У містечку все було налаштовано вже більш-менш більшовистськи. Коли ми прибули туди біля 15-го листопада вночі, чую, постріли, крики, скажена скачка. Виявляється, погром, влаштований українцями. Але слава Богу, силами штабної команди і деяких частин інженерного полку, розташованого в самому Меджибожі, вдалося його припинити без кровопролиття, хоча всі єврейські лавки було розгромлено. У мене, на щастя, збереглася дивізійна

унтер-офіцерська школа, унтер-офіцери якої повністю дисципліновані, і я міг рішучо придушувати спалахи таких безладів. Але цей розгром Меджибожа, у зв'язку з переходом влади до більшовиків, був яскравим показником становища, що остаточно погіршувалося» [11, с. 90].

Маючи наказ рушити з останніми полками, що відбували з Меджибожа прямо на фронт [11, с. 88, 90], 22-го листопада 1917 р. П. Скоропадський залишив місто і зі штабом «поїхав вантажитися». Він згадував свій негативний настрій, а на станції Деражня дізнався про те, що 2-й Гвардійський корпус в Жмеринці хоче «йти на Київ». Перед П. Скоропадським постала дилема: виконати наказ командування і виїхати з корпусом на фронт для боротьби із давнім ворогом у світовій війні, чи стати на захист нелюбої йому соціалістичної, хоч і української, Центральної Ради. Скоропадський виступив на захист батьківщини і українського національного відродження [6, с. 39].

Незважаючи на наказ нового пробільшовицького Верховного головнокомандувача прапорщика М. Криленка 23 листопада 1917 р. П. Скоропадський з полками почав пробиватися на Козятин [11, с. 341], де 1 грудня на нього було покладено всю оборону Правобережної України з підпорядкуванням йому всіх місцевих військових частин. П. Скоропадський зосередив частини 153-ї дивізії по всій лінії від Козятина до Жмеринки, а також по лінії Шепетівка – Козятин – Вапнярка. На початку грудня 1917 р. у Вінниці і Козятині підрозділи Скоропадського обеззброїли 2-ий Гвардійський корпус, що рухався на Київ з метою встановлення радянської влади, і відправили колишніх вояків до Росії.

Таким чином, завдяки активним діям П. Скоропадського у грудні 1917 р. «була врятована не лише Центральна Рада і українська столиця від «червоного» терору, а й, можливо, сама справа української революції та державності» [6, с. 39]. Принаймні, зазначені дії стали важливою передумовою збереження політичної самостійності УНР, а загалом діяльність П. Скоропадського на посаді командира І-го Українського корпусу поклала початок політичної кар'єри майбутнього керівника України, стало одним з етапів у його шляху до встановлення гетьманства.

Список використаних джерел

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. 2734. – Оп. 1. – Спр. 20.
2. Думін О. Гетьман П. Скоропадський як командант І Українського Корпуса й Наказний Отаман Вільного Козацтва // За велич нації. – Нью-Йорк, 1955.
3. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від „молодшого юриста” до губернського старости. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000.
4. Історія українського війська. – Львів, 1992.
5. Кравцевич В. Гетьман П. Скоропадський // Україна – козацька держава. – К., 2004.
6. Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. П. Скоропадський: коротка хроніка життя (1873-1945 рр.) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995.

7. Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана П. Скоропадського (кінець 1917-грудень 1918) // Скоропадський П. П. Спогади. — К.— Філадельфія, 1995.
8. Петренко І. Діяльність П. Скоропадського щодо українізації частин російської армії в 1917 р. // Персонал. — 2007. — №8.
9. Реєнт О. Павло Скоропадський. — К., 2003.
10. Савченко В. А. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Харків, 2008.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995.